मि॰ प्र॰ १५२ त्रिगुणयूहः पंचमे भागे गर्भाद्द्विमासे निषेधा कार्यं पतितस्योदकं कार्यं सपिंडैर्बांधवैः सह
निंदितेह्नि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसंनिधाविति मनुस्मरणात् अथवा दासः स्वयं स
पिंडादिश्च फलकालिनयेन यथाह मनुः दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा अहोरा
त्रमुपासीरन्नशौचं बांधवैः सहेति प्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखो वापसव्यात्मवपशास्त्र
र्थं एतच्च नित्यपतनमुदकक्रियायां नादिष्टेन क्रियान्तरकाले दृष्टव्यं तस्य विषयागुरुत्वाति
मेवंधास्रुमनिपातमसर्वात्पुरकादीनि प्रेतकार्याणि कुर्युः पात्रं चास्य विपर्यस्येद्दासः
कर्मकराधिना चकारात्प्रानुमानीयदासीघटात्तस्यपिता दक्षिणामुखं पदा विपर्यस्ये
दनुदकं करोमीति नाम गृहीत्वा ततः सर्वैर्बालभे रक्ष्याचीनावीतिनो मुक्तशिखा विधास्तु
रेवायोनिसंबंधास्तु वीते रक्षेत यउपसंस्पृशय ग्रामं प्रविशेयुरिति गौतमस्मरणात् अथ च
त्यागो पदिविधः भि तो मात्राविज्ञायश्चिन्नेनकारोतित दादृष्टव्यः तस्य गुरोर्बांधवाना
तश्च समर्तितोषानभिव्योप्यानु भाष्यकृत् एनराचारेलभस्वेति सेवयेवमण्यनवस्थि
तमतिः स्यात्तेनाप्यस्यपात्रं विपर्यस्येतिदि शौवे स्मरणात् ततस्तेन घोटकं पतितं सर्व १५२

यतः पापापेतत्वाद्ध्रासः कल्पनीयः प्रायश्चित्तोक्तिरेव नन्वेकस्य पापस्य लघुत्वेन प्राय
श्चित्तस्य ह्रासकल्पनास्मात् न च प्रायश्चित्तान्यत्वादिति वाच्यं यदुक्तं निष्कृतिरादेव सम्प्र
कीर्तयेद्वा दसंकीर्तनाद्बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वकानुबन्धापगमे पापाच्च एवाधर्मदोषस्य लघु
भावः देहह्रासे हृष्टापत्तेः पापप्रायश्चित्तगुरुलघुभावः यथा ब्राह्मणा वध्ये ब्राह्मण्यो म
जातिकं विषयेऽपि प्रायश्चित्तमुक्तं तत्र पदानुलोम्ये प्रतिलोम्ये वा ब्राह्मणादि
यते यदा वासस्तम्भपूर्वासिका दिभिस्तदादेहनाशनप्रदेशहीनाहापकृत्वा वगमा
त्प्रायश्चित्तस्यापि गुरुलघुभावः कल्पनीयः दर्शितस्य देहस्य गुरुलघुभावः प्रति
लोमापवादे तु द्विगुणं त्रिगुणं चान्द्रमासस्यादिना १ दासीकुम्भं वहिर्ग्रामान्निनयेयुः स्व
बान्धवाः पतितस्य बहिः कृत्वा सर्वकार्येषु चैव तत् २ एवं महापातकादिपतितस्य प्राय
श्चित्तमुक्तं येनाहत्यादेस्तन्निश्चिकीर्षतितस्य किंकार्यमित्यत्र आह जीवत एव पति
तस्य ये स्वाज्ञातयो बान्धवाः पितृमातृपक्षाले सर्वे समनिपत्य दासीद्वेष्यन्तस्यापि द्वादि
प्रेषितपानीतममपात्रं स्वहस्तेयामाद्बहिः तेन येयुः एतच्च घटस्फोटविधानं विषमतः॥

मि. ता. प्र. १५३

जं जुहुयाद्धिरण्यं ब्राह्मणाय दद्याद्गां चाचार्याय एवं तु प्रायश्चित्ते कृते प्रायश्चित्तिनं समस्ते प्र
र्मुक्त्वा सर्वे एव तस्मिन्नुदके कांस्येनैव कर्माणि कुर्युः । एतदेव शङ्खेनोक्तं सर्वेष्वपपा
तकेषु कृतनिर्णेजनं प्रायश्चित्तिनं नैव कश्चन स्पृशेत् सर्वकार्येषु । ऋत्विग्याजिषु तेन सह सं
व्यवहरेयुः ॥ २ ॥ पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः । वासो गृहान्तिके देयमन्नं वा
सः सरक्षणम् ॥ ४ ॥ नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनं विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेता
न्यपि ध्रुवं ॥ ५ ॥ पूर्वोक्तस्य पतितपरित्यागादिविधेरतिदेशमाह । य एव पुरुषाणां परि
त्यागोपिण्डोदकदानादिविधिः कृतप्रायश्चित्तानां च परिग्रहविधिः स एव स्त्रीणा
मपि पतितानां वेदितव्यः । अयं तु विशेषः पतितानामपि तासां कृतोदकादिकर्मणां
वासस्थानं पर्णशालादि कुटीगृहके प्रधानगृहसमीपे देयं तथा प्राणधारणमात्रमन्नं म
लिनं च वस्त्रं पुनः रक्षणं च जारोपभोगरहितं देयं ॥ ४ ॥ ननु काः पतितास्तासां च परित्या १५३
गविधिरित्यत आह । हीनवर्णगमनं गर्भपातनं ब्राह्मणस्यापि भर्तुर्ब्राह्मणस्या
पि हिंसनमित्येतानि स्त्रीणामसाधारणानि पतननिमित्तानि । अपिशब्दाद्ब्रह्महत्यासुरापानि

कार्येषु संभाषणसहासनादिषु बहिः कुर्युः तथा च मनुः निवर्तेरंश्च तस्मात्तु सं
भाषणसहासने दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रा चैव च लौकिकीमिति यद्यप्येहादिना संभा
षणं कर्तव्यं तदा प्रायश्चित्तं कार्यं यत आह तेन संभाष्य तिष्ठेदेकरात्रं जपन् सावित्रीमज्ञान
तः ज्ञानतः एवं चेत्त्रिरात्रमिति गौतमस्मरणात् २ यदि तु तत्प्रायात् तेन निर्णयेरन्नेवं वदेत् गु
रुप्रेरणाद्यापि न संवत्सरेण सर्वेषाः ३ यदा तु वेदत्यागेन तथा वा ज्ञानवैराग्यः प्रा
यश्चित्तं कृतवान् स्तदा किं कार्यमित्यत आह कृतप्रायश्चित्ते पुनर्वैधः समीपं प्रासादात्तस्य
पिण्डासेन सहितानं वचमनुपहतं कृत्वा पूर्णं निनयेयुः एतच्च निनयने पूर्णघटादा
दित्सानोऽन्तरकालस्पृश्यं प्रायश्चित्ते तु पूर्णं कुम्भमपां नवं तेनैवमाह प्राश्येयुः स्नात्वा पू
र्णेषु जलाशयेष्विति मनुस्मरणात् गौतमेन तु विशेष उक्तः प्रायश्चित्ते तु शुद्धे तस्मि
न् शुद्धे शातकुम्भमयं पात्रं पुण्यतमात् ह्रदात् पूरयित्वा स्रवन्तीभ्यो वा ततः एनमपः स्प
र्शयेयुः पुण्यास्ततः स्नात्वा तदा देवैः स्वशासनैः तिरस्कृतं जपेत् केवलं ताः शुद्धाः ता सप्तमीम्
इति पावमानीभिः स्तुतिभिः पाव्यमानीभिः स्तरत्समन्दीभिः कूष्माण्डैश्च

मि॰ प्रा॰ स्यापवादमाह शरणागतेत्यादि व्यापादनकारिणः कृतघ्नसहितान्प्रायश्चित्तेन चीर्णदोषान
२॰ पि न संव्यवहरेदिति वाचनिकोऽयं प्रतिषेधः किमिति वचनेन क्रियाग्रहे वचनस्याति भा
१५४ रोऽस्ति यतश्शुद्धानपि अभिचारिणो स्त्रीवधे ऽत्यीयः प्रायश्चित्तेन तथापि वाचनिकोऽयं सं
व्यवहारप्रतिषेधः ॥ ६ ॥ एवं प्रसंगेनोक्तोऽनुविशेषविधाय प्रकृतमेव चरितव्रतविधौ विशे
षमाह घटेऽपवर्जिते उद्धृतजलपूर्णकुम्भे च निर्णीते सोचरितव्रतः सपिंडादिमध्यस्थो
गोभ्यो यवसं प्रदद्यात् ताभिः प्रथमं सत्कृतस्य सम्मानितस्य पश्चाज्ज्ञात्यादिभिः सत्क्रियाद
ज्ञाकार्या गोभिश्च तस्य सत्कारस्तद्दत्तयवसभक्षणमेव यदि गावस्तद्दत्तं नेच्छेयुर्न गृह्णी
युस्तर्हि पुनः प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् यथाह हारीतः सशिरस्कायवसमादाय गोभ्यो द
द्याद्यदिताः प्रतिगृह्णीयुः अथैनं वर्त्तयेयुरितरथा नेत्यभिप्रेतं ॥ ७ ॥ विख्यातदोषः कुर्वीत
पर्षदोऽनुमतं व्रतं महापातकादिषु च विशेषोपि दोषगणो प्रातिस्विकं व्रतं स देहमभिधाया १५४
ध्यः नाम सकलव्रतसाधारणधर्ममाह यद्दोषो यावत्कर्त्तासं पाद्यस्तेनासौ विख्यापितो ज्ञा
तो दोषो यस्यासौ पर्षदुपदिष्टं व्रतं कुर्यात् यद्यपि सर्वपापसकलप्रायश्चित्तार्थविचारचतुरस्र

पतननिमित्तानि महापातकानि पातकानुपपातकान्यभक्ष्याणि चोपपातकानि तान्यपि
स्त्रीणां पूर्ववन्निमित्तं पतनकारणं भवति अत एवोक्तं ऋषभः १ऽ यस्या यानि पतननिमित्ता
नि स्त्रीणामपि तान्येव ब्राह्मणो हीनवर्णसेवायामधिकं पतनीति पतनं वसिष्ठेन उक्तं।
स्त्रियाः पातकानि लोके धर्मविदो विदुः भर्तृवधो भ्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनमिति
भ्रूणहत्या ग्रहणं कृते तत्तदृष्टार्थेन पुनरितरेषां महापातकादीनां पतनहेतुनिरास
र्थं यदपि तेन च तस्यास्तत्परित्यागश्च्युता : शिष्यगा गुरुगा च या पतिघ्नी च विशेषेण जुगितोप
गता च येति चतस्रणामेव परित्यागइत्युक्तं तस्यापि प्रायश्चित्तमाविष्कीर्णंतीनामधेय
तस्त्रणामेव शिष्यगादीनां चैलान्नं गृहवासादि जीवनहेतुत्वादियदेनत्यागेऽपात्रा
न्यासामित्यभिप्रायः अतश्चान्यासां पतितानां प्रायश्चित्तमकुर्वतीनामपि वासो गृहा
न्तिके देयमित्यादि कर्तव्यमित्यवगम्यते ५ शरणागतबालस्त्रीहिंसकान्नं च संवसेत्
चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान् ६ यद्येव वर्जिते ज्ञाते मध्यस्थो एव संगवे
प्रदद्यादन्यथा मगोभिः सह तत्संहत्तसंक्षिपा ७ गंगाम्भः स्नातोऽपि नैव संवसेदपश्वसंघाः देव

मि॰ दृ॰
त्र॰
२९५

पैतपावा पस्तु स्मर्यन्ते इति हि तेषामनेकेषु स्थाने पर्षत्सहस्रं महदादिषु उपपातकेषु चास्मा
त्स्वल्पे स्वल्पा तथा भवेदिति तदपि महापातकादिदोषानुसारेण पर्षद्गुरुलघुभा
वप्रतिपादनपरं न पुनः संख्यानियमार्थं । मन्वादिमहास्मृतिविरोधप्रसंगात् तथा
देवलेन चात्र विशेषो दर्शितः स्वयं तु ब्राह्मणा ब्रूयुः स्वल्पदोषेषु निष्कृतिं राजा च ब्राह्मणा
श्चैव महत्सु सुपरीक्षितमिति तथा च पर्षदा व्रतमुपदेष्टव्यं आर्त्तानां मार्गमाणानां
प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते यान्ति समतां तु तैरिति अंगिरःस्मरणात् त
था च पर्षदा ज्ञात्वैव व्रतमुपदेष्टव्यं अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः प्राय
श्चित्ती भवेत्पूतः किल्बिषं पर्षदं व्रजेदिति वसिष्ठस्मरणात् तत्र विप्रादीनां व्रतं केन साध
नोपदेष्टव्यमित्यत्र विशेषोऽङ्गिरसा दर्शितः व्यापन्नो ब्राह्मणः क्षत्रियो विट्पादः कृतेन मः अन्तरा
ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्वं समाचरेत् तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरं प्रायश्चित्तं प्रदा
तव्यं जपहोमविवर्जितमिति तत्र च यागाद्यनुष्ठानशीलानां जपादिकं वाच्यमिति तेषां
तु तपःकर्मनिष्ठा स्नेपानिष्ठाः कदाचित्पापमागताः जपहोमादिकं तेभ्यो विशेषेण २९५

ष्यापि परिषत्समीपमुपगम्य तयासह विचार्य तेनानुमतमेव रूपं तत् तदुपगमने चांगि
रसा विशेष उक्तः कृतेनेति संशयो पापेन भुंजानां तां तु परिष्यतः भुंजानो नावहेद्येत्यापया
वज्ञाख्यानि पर्षदि सचैले वा गपनः स्नातात्किंत्रिवासाः समाहितः पर्षदानुमतस्त
ते सर्वं विख्यापयेन्नरः अतमादाय मृयोपेतयात्स्नाता व्रतं चरेदिति विख्यापने च पर्षद
त्तिण दानानंतरं कार्यं यथाह याज्ञवल्क्यः पापं प्रख्यापयेत्पापी दत्त्वा धेनुं तथा वृषमि
ति एतच्चोपपातकविषयं महापातकादिषु यिकेकल्प्य पराशरे तेसमाहितः प्राप्तप्रा
यः समुद्रात्सुतपवारिणि विख्याप्यपापं वह्निम्यः किंचिद्दत्त्वा व्रतं चरेदिति तेनत्वकीर्ति
विषयं वीपेत्यव्रूपचमनुनात्दर्शितं त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः त्रयश्चाश्र
मिणः पूर्वे परिषत्स्यात् दशावरेति हेतुको मीमांसार्थतत्त्वज्ञः तर्कोन्यायपगस्त्ररूपालः
तथान्यदपि पर्षद्रूपं तेनैव दर्शितं चत्वारो वेदधर्मज्ञा विद्यासामवेदविदेव च त्र्यवरापरि
ते पासर्वसंशयनिर्णये तथा एकोपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येत्समाहितः सत्रेयः परमोध
र्मो नाज्ञानामयुतान्यपि इति ग्रामांच यर्षदां संभवापेतयावायस्था महापातकाद्य

मि॰ व्र॰ वांधिकारोपयोगिनमन्यविषये नहितद्वारानिर्माणमुद्दिश्य ज्योतिष्टोमादिविधयोऽपी
न॰ प्रतिपत्तिरूपफलं ज्योति देवतादिपरिज्ञानेनचतद्रूपमेवतत्फलं यथाविदितादृष्टादृष्टे
१९६ वनेयागमेवच योध्यापयेज्जपेद्वापिपापीयान्जायतेतु सः इतिव्यासस्मरणात् अत्राप्या
हारविशेषानुक्तौ पयः प्रसृतयः कालविशेषानुक्तौ संवत्सरादेः पादेशविशेषानुक्तौ
शिलोच्चयादेः योगेनमार्ग्यभिहिताः प्रकाशप्रायश्चित्तवदन्वेषणीयाः त्रिरात्रोपोषितो
जलेवाब्रह्महा तदघमर्षणं त्रिर्जले विशुध्येत गोदत्वा च पयस्विनीं १ एवं सकलरहस्यसा
धारणधर्ममभिधाय प्रकाशप्रायश्चित्तवद्ब्रह्महत्यादिक्रमेणैव रहस्यप्रायश्चित्तान्याह
त्रिरात्रमुपोषितोन्तर्जलेऽघमर्षणेन ऋषिणा दृष्टं ऋतं च अघमर्षणमृतंचसत्यंचेति ऋच
मानुष्टुभंभाववृत्तदेवताकंजप्त्वा त्रिरात्रोपोष्य पयस्विनीं गां दत्वा ब्रह्महा शुध्यति जपश्चान्तर्ज
लेनिमग्नेन त्रिरावर्तनीयः यथाह गौतमः देवद्विजगुरुहंताप्सुनिमग्नः अघमर्षणं त्रिः १९६
त्रिरावर्तयेदन्तेनभसोनीगतानामाल्पक्षमारूपितक्षमारेस्नुषां सवर्णामन्यद्वागमागम्या
मनेकृत्वा अघमर्षणमेवान्तर्जले निमग्नेन त्रिरावर्त्यं तदेतस्मान्मुक्तो भवतीति पतत्राका

प्रदीयते येनामधारकाविश्रामस्तेषां नविवर्जिता- कृच्छ्रंचान्द्रायणंदेनितभ्योद
घ्राद्दिशेषतद्दति श्रुतेप्रकाणाप्रायश्चित्तप्रकरणे अनभिव्यातदोषस्तुरहस्यव्रतमाचरे
त्व्याव्यापव्यातङ्गाङ्गतप्रातनींव्रतंमतानि रहः कृतोपसंदोहहारिणांव्याहरन्मुनिः
तत्रप्रथमंसकलरहस्यव्रतसाधारणंधर्ममाह कार्यवान्तिरिक्तेरनभिव्यातादोषाय
स्यासौरहस्यमप्रकाशप्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् यतश्चस्त्रीसंभोगादौनस्याधिकारकता
नेदित्तैरविज्ञातदोषस्यरहस्यव्रतमितिमंतव्यं तत्रचदृष्टिकर्तास्वयंधर्मशास्त्रकुशलस्त
दापरस्मिन्नविभाव्याननिमित्तोचित्तप्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् यस्तुस्वयमनभिज्ञोसौके
नचिद्वोब्राह्मणहत्यादिके कृतेतत्रकिंरहस्यप्रायश्चित्तमितिनव्याजेनावगम्यरहो
व्रतमनुतिष्ठेत् यतश्चस्त्रीशूद्रयोरप्यनेनैवमार्गेणरहस्यव्रतज्ञानसिद्धेरधिकारसिद्धि
र्भवति नचवाच्यंरहस्यव्रतानांजपादिप्रधानत्वाद्वैद्यपोस्त्रीशूद्रयोस्तदनुपपत्ते
रनधिकारइति यतोनैकान्ततोरहस्यव्रतानांजपादिप्रधानत्वंदानादेरप्युपदेशान्
गौतमोक्तप्राणायामादिसंभवाच्च इतरेषामपिमन्त्रदैवतर्षिच्छन्दःपरिज्ञानमात्रमे

मि· प्र· र· १५७

हृष्टिस्मृनोक्ते ब्रह्महत्यां कृत्वा यामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेंधनेना
ग्निं प्रज्वाल्याघमर्षणेनाष्टसहस्रमाहुतीर्जुहुयात्तदेतस्मात्पूतो भवतीति त्रिगुण
वधविषयं गुरुरप्याह कविषयं वा यत्तन्मनुनोक्तं ग्रहितस्यवमेधान्ते त्रिरात्रमुपपन्नः
मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जप्त्वाघमर्षणमिति तत्तु गुणवत्ताहितनिर्गुणवधविषयेत्र
पोजकानुमन्तृविषये वा यत्तु हारीतेनोक्तं महापातकातिपातकपातकोपपात
कानामेकतमे सन्निपाते वाघमर्षणमेव त्रिर्जपेदिति तत्त्रिमितकर्तृविषयं एवम
न्यान्यपि स्मृतिवाक्यानुपदिष्टेषु विषयेषु विभजनीयानि ग्रंथगौरवभयान्नलि
ख्यन्ते एतत्देवब्रतजाते यागस्थपाशितत्तत्रविदुयाते गुरवे प्यामाहितान्निपत्न्यां गर्भे
एवामविज्ञाने च गर्भे व्यापादिते मनुरीयोसन्यूनेम मनुष्टेयं २ लोमभ्यः स्वाहेत्यथवा
दिवसेमासकृतः ग्रानुः जले स्थित्वा च जुहुयाच्चत्वारिंशत्कृत्वाहुतीः त्रिरात्रोपोषिताऽ
नाकूष्माण्डीभिर्हुतेश्रुतिः ज्ञायच्छित्तान्तरमाह यथवाऽहोरात्रमुपोषितो रात्रावुदक १५७
वासेकृत्वाप्रातर्जलान्तर्गतः लोमभ्यः स्वाहेत्याद्येरष्टाभिर्मंत्रैरेकैकेनयं च यं चाऽऽज्यत्य

ने

मकारविषयं पतनमेवांक्ते सन्याहेति श्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश अपि मासेण
हणमासास्तु नेत्यहरम्मुः क्रतारइति तद्यास्मिन्नेव विषयेगोदानाशंके सर्वेदनवो य
न्नगौतमेन त्रिंशद्वा वेद्वेतमकौतुके तदूतपदं ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेयगुरुतल्प
पुष्पाणयामेः श्रानाःसमर्षणं जपेदिति तदकामतो मत्कृतं द्वय विषयं पतवैधायने
नोक्तं यामास्वा चीर्णवोद्धौ वीदितमनुपतिषु स्नाता नःशुचिवासाः उदकान्ते स्थंडिलमुप
लिप्य सहृ लिप्तवासाः सकृन्तेन पाणिना दित्यादिमुखेः अघमर्षणं स्वाध्यायमधी
यीत प्रातः शतमधायाह्ने प्रातमपराह्ने प्रातमपरिमितं वादितेषु नन्तरेष्वप्रमत्तेषुयावकं
प्राश्नीयात् स्नानकृते भयोज्ञानकृतेनास्य श्रायपातकेभ्यः मनरात्रास्य सचोनेद्वादशरा
त्रात्महापातके भ्योब्रह्महत्यासुवर्णस्तेयसुरापानमितिवर्जयित्वैके विरात्रिराणेणा
न्यपितरेतीति तत्कामकारविषयं श्रो विधाचार्यैर्सवनस्यावध्यविषयैवा पतनमनुत्वो
क्तं यरऐपवाविरम्भसपद्यतेतावेदस्मिहि तो मुच्यतेपातकैः सर्वैः पराकैश्रोधितस्त्रि
भिरितितत्कामतः श्रोत्रियादिवधविषयमितरत्र कामतोऽभ्यासविषयेवा पत्त्वह

मि॰ त॰
न॰
१५८

क्षेत्रे वा कृतस्य पञ्चकः सकामकारविषयः एतन्महापातकसंपर्कक्रमेण गच्छेद्वा : समाहि
तः अग्न्यस्याहं पापमनोभिर्नीताहारो विशुद्ध्यतीति तदभ्यासविषयं समुच्चितमहापात
कविषयं वा ब्राह्मणस्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः ४ स्वर्णस्तेयप्रायश्चित्तमा
ह ब्राह्मणस्वर्णहारी पुनस्त्रिरात्रोपोषितो जलमध्यस्थो नमस्ते रुद्र मन्यव इति शत
रुद्रियजपफलः शुद्ध्यति ज्ञानात पेनाप्यत्र विशेषादर्शितः मद्यपो वा गुरुदाराश्च ग
ताः स्तेयी कृतघ्नो वा ब्रह्महत्या वन्यकन्या भसक्तो ग्रामसकाश्यपो नारुद्रैः ध्यायी मुच्यते स
र्वपापैरिति जपेन्नैकादशरुद्रान् कार्यः एकादशगुणान्वापि रुद्रानावर्त्य धर्मतः म
हापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः रुद्रावर्तिस्मरणात् पतनमतुना सक्तजघन्यस्वा
मी ग्रंथिवसंकल्पमेव च स्ववर्णमपहृत्यापि तत्क्षणाद्भवति निर्मल इति हारीतोपदेशाद
न्तु स्त्रियो कस्यास्य वा मन्त्रस्यालपस्तस्माहोन्ते रितिस्मृतेः सप्तजाप्यते तु स्वदेति दैवमिति शि
वसंकल्पसूक्तं वा बहूचस्य वा सक्तजपञ्चकः सौवर्णस्य निष्कमात्रस्य सामीक स्वर्णहारिणोपि गुण
वेतापहृते स्वर्णस्य स्वर्णन्यून परिमाणविषयोऽपि ग्राहकस्वयो जकविषयो वा ग्राह्यः १५८

इत्येवं चात्वारिंशद्धुताहुतीर्जुहुयात् इदं च एवं च समानविषये उदकुवासने ले. शावा
कुल्यात् २ अमशोऽन्न समारापानमाह समारापयुक्तारिंशद्धुताहुती वितनुवर्तते त्रिरात्रो
प पोषितोहुत्वा ष्मांडी भिषदैवादेवेहेदनमित्याद्याभिः कृष्मांडैहोमाभिरनुष्टुब्भिर्मंत्रैर्लि
गदेवताभिः सर्वैर्भिरष्टचत्वारिंशद्धुताहुतीर्जुहुयादुचिरेव नथा चबोधायनेनाप्यु
क्तं अथ कूष्मांडैर्जुहुयाद्योऽपूतइवमन्यते यदर्वाचीनमेनोभ्रूणहत्यायास्तस्मा
न्मुच्यते यो नैवारेतः सिंचत्यमेध्यस्य मात्रादिति यत्तमनुनोक्तं कौत्सं जप्त्वापइत्येतद्वा
सिष्ठं च प्रतीत्यृचं माहेंद्रं शुद्धवत्य एव सारापानविशुद्ध्यतीति मासं शत्यह षोडशाहुः
तोपपन्नः पेया नृचेष्टायां त्रसिक्तामेभिरुक्तमेव वै समहोमोहुत्वा एतमेवोत्स्वेतोन्दिरस्तवा
मेत्येतेषां मन्यतमस्माज्जपादक्तः सर्विरात्रोपवासः कूष्मांडैर्होमाः शुद्धःसा वैदिकत्वात् प
तत्तकाम तत्पेश्वाः सकृत्स्नाने गोऽर्गमाधुरीः पानाहुतेंश्च इष्टव्या यत्तमनुना मंत्रैः
प्राकलहोमीयेरधंकृत्वाहुतेद्विजः अत्र गुर्वप्यपहंत्येनाजस्त्रानामस्त्र इत्यूचमितिसव
त्सरैः प्रत्यह देवकृतस्येनसः इत्यादिभिरहोभिर्मंत्रैर्होमानमअउग्रं नमग्राविवासदत्यस्मा

मि॰ त्व॰
र॰
१५५

स्तु मेत्रैः शाकलहोमीयैरिति मन्त्रकं दृष्टव्यं पतनमुक्तं विशानमाने भिहितं महाव्याहृति
भिर्होममित्रिलैः कार्योद्विजन्मना उपपातकशुद्ध्यर्थं महत्सु पापेषु संख्यया महापात
कसंयुक्तो न वहोमेन शुद्धत्वमिति न ब्राह्मणविषयं पतनमेवोक्तं उपपातकस्य सावामो
यो पापमानोरथापिवा कृतास्य वाल्लोचितमाशु निवितेष्वेषान्तेषाकपि होमस्तत्र रुद्रा
न्सकृज्जप्त्वा मुच्यते सर्वपातकैः इति तत्राभिचारिणो गमनविषयं यानि तु नरो रुद्रे
स्यातिदेशविषयाणि तत्समानि वाऽतिपातकानुपातकपदाभिधेयानि तेषु नरोषां
प्राप्तं न मेद्राने च कमेण्वे दितत्वात् पातकानि पातकोपपातकमहापातकानामेक
तमेषं संनिपाते वाऽघमर्षणमेव त्रिर्जपेदिति हारीतोक्तं च दृष्टव्यं महापातकसंसर्गि
णश्च समनस्पेव वृतं कर्पोदिति वचनाद्येन महसंसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तं न च वा
च्यं प्रधापनादि संसर्गस्थानेककर्तृसमपापघृतादि महस्नावानुपपन्नमिति यतः सत्य १५२८
पाने कक न्दे नेपरदारगमनवत्कर्तव्यानि तिन्नत्वोपायप्रविज्ञानमात्रेणैव रह
स्यात मतो भवत्येव तद्महत्प्रायश्चित्तं एवमन्नपातकवादि संसर्गिणोपि तदीयमेव

8

न्तु महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गां हितव्रतादिनाक्ते दृष्टवा ४ सहस्रशीर्षजापी तु मुच्यते गु
रुतल्पगः गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथग्गोभिः पयस्विनी ५ कृमथान्नं गुरुतल्पगश्चा
यश्चित्तमाह गुरुतल्पगः सहस्रशीर्षेति षोडशर्चं सूक्तं नारायणमहर्षं पुरुषदैव
त्यमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं जपेत्स स्नात्वा पापान्मुच्यते सहस्रशीर्षजापीति नाक्तो ल्पश्च
पाद्यह त्रिरात्रमुपोष्य स्नात्वा एव यमेनाक्ते पौरुषसूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषैरिति
याज्ञैश्च सर्वथा पेत्वा पापाच्च यः स्तेनश्चाकगतां चत्वारिंशत्समाव्याप्नोति पेते पुत्रानिशा
क्रनेश्चाकगते त्रिरात्रोपोषितः इति सर्ववृद्धाने स्नात्वा एव वहहं ह्रिस्यः त्रिरात्रोपोषितः पुरु
षसूक्तं जपेद्धोमाभ्यां गुरुतल्पगः शुद्ध्यतीति पतिभिश्चास्त्रयाणम् स्वर्णस्तेयि गुरुतल्प
गौ इति त्रिभिः पृथक्पृथग्गस्यैत्रिरात्रव्रतस्यान्ते वह्नौ दात्रा गौर्देया इदमकामविष
यं पस्त्वमनुना हविष्यांतो यमभ्यस्य नतमंहस्त्रीतिव जप्त्वा च पौरुषसूक्तं मुच्यते गु
रुतल्पग इति हविष्यान्तमजरं स्वर्विदि नतमंहो नंड्रिनिमिति वामेमनः सहस्रशी
र्षेत्येतेषामन्यतमस्य मासं प्रत्यहं षोडश कृत्वो जपः कृतः सोऽप्यकामविषय एव कामत

मि. त. लातालवणाद्रसान्नवर्गेषु पञ्चाब्दमध्ये पेयफलेन स्याद्द्वादशाहे द्वादशाब्दा दशाब्दप्राय
न. पामान्यारद्येत् ब्रह्मपातकोपपातकवर्जे पञ्चाब्दमध्ये वेयफलेन स्यात् द्वेमासे द्वादश
१०० द्वादशप्राणायामोपोन्यारद्येत् ब्रह्मपातकपतनीयवर्जे पञ्चाब्दमध्ये वेयफलेन मासे
द्वादश द्वादशप्राणायामान्यारद्ये ब्रह्मपातकवर्जे पञ्चाब्दमध्ये वेयफलेन स्यान्द्वा
दशार्द्धमासमासान्द्वादशाद्वादशप्राणायामान्यारद्येत् अतपातके शुसेवत्सवद्वादश
द्वादशप्राणायामान्यारद्ये इति नववाक्येबालमित्यादिनोक्तं प्राणायामत्रयं ब्रह्मको
णांकाभिप्रायं सुज्ञौ शूद्रगमनान्नभोजनेत्यादिनोक्तायपकोन पंचाशत्प्राणाया
मा उपपातकविशेषाभिप्रायेण तथाऽभक्ष्याभोज्येत्यादिनोक्ता श्वत श्वनि
त्रिंशादधिकशतप्राणायामास्तेपुपपातकविशेषाभिप्रायाएव ब्रह्मपातको
पपातकवर्जमित्यादिनोक्ताः साष्टोत्तरशतप्राणायामास्ते जातिभ्रंशकराद्य १००
भिप्रायाः ब्रह्मपातकपतनीयवर्जमित्यादिनोक्ताः षष्ठ्यधिकशतत्रयप्राणाया
मागोवधायुपपातकाभिप्रायाः ब्रह्मपातकवर्जमित्यादिनोक्ताः षष्ठ्यधिकश

प्रायश्चित्तं वेदितव्यं इति महापातकरहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणं १५ प्राणायामशतं
कार्यं सर्वपापापनुत्तये उपपातकयुक्तानामनादिष्टस्यैव हि ६ क्रमप्राप्तमुप
पातकप्रायश्चित्तमाह गोवधादिषु पंचाशदुपपातकजातानामनादिष्टरहस्य
कृतानां च जातिभ्रंशकराणां च दीनां सर्वेषामपनुत्तये प्राणायामानां शतं कार्यं तथा
सर्वेषां महापातकादीनां प्रकीर्णकानामप्यपनुत्तये प्राणायामाः कार्याः न
नु च महापातकेषु चतुःशतं अतिपातकेषु त्रिशतं अनुपातकेषु द्विशतमिति सत्यं व
हिः कल्पनीयाः प्रकाशप्रायश्चित्तेषु महापातकतद्योग्याद्युपपातकेषु विधानद
र्शनात्प्रकीर्णकेषु ह्रासः कल्प्यः अनवलोकयमेन स्पष्टमुक्तत्वं समयात्केः प्राणाया
मैश्चतुःशतैः मुच्यते ब्रह्महत्यापापैः किंपुनः शेषपातकैरिति बोद्धायनेनाप्युक्तं वि
शेषतः अपि वाकवटः स्रोतस्वकः प्राणायामानां व्यतिक्रमेषु त्रिभिः प्राणायामैः शु
ध्यति शूद्रस्त्रीगमनान्नभोजनेषु पृथक् पृथक् सप्ताहं सप्तसप्त प्राणायामाः त्याज्ये
न अभक्ष्याभोज्यामेध्यप्राशनेषु तथा चापदप्यविके पेषुमध्यमासमृत्युतैल ला

मि॰ त॰
२॰
२०१

तीर्थं गुरुं वा तीर्थैः प्राणायामं कृत्वा अघमहावाह त्रिर्भिः पुण्याग्रमुद्रके पीनान्तदेतस्मा
त्स्तेनाभवतीति मनुनापिसप्तविधाभवप्रभवतेणप्रायश्चित्तमंतरमुक्तं शतिरत्नाप्रातिश्रा
त्सभक्षाचान्द्रे विगर्हिते जपेदस्य रतस्य मध्ये यणप्रयतेमानवस्त्रहादिति गवति याष्टे विषय
स्त्रस्रादिपातितादि दुष्कार्ये पश्चात्पश्चात्रेतोस्रजादि प्राणीरमलविसर्जति तदायतेने
वात्नेः अश्वमेधत्वं कृत्वा प्रसमासीनसमेत्यभुंजीति ७ अज्ञानकृतेषु प्रकीर्णके मानसे चो
पपातके प्रायश्चित्तमाह रजन्यां वामदेवायनमस्माद्कृते प्रकीर्णके मा नसे चोपपा
तके तत्सर्वं प्रातसंध्याह्नादिकालत्रयविहितनित्यसंध्योपासनपाप्रणश्यति तथाच
मनुः यदह्नात्कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैर्नि
हंति तदिति प्रातःप्रातर्ये नापुनः अन्ततेमद्योगंधेचादिवामेष्ठनमेवच पुनाति वृषलस्या
न्नेसंध्या बहिरुपासिता इति ८ श्रुतिपारायणकजपो वा पञ्चाशत्विशेषतः सर्वपापहरा २०१
इति तेकर्हे कार्द्रष्णानीतथा ९ सकलमहापातकादिसाधारणं पवित्रमाह श्रुतिः
पेनामापारायणकंविशेषजपोविष्णुनिदेवसवितनित्यादिवाजसनेयके पठन्तेऽन्यार

नैकयत्नाद्विसहस्रप्राणायामाः अतिपातकाभिप्रायाः अथपातकेष्वित्यादिनोक्ता
विप्रायापिकल्पानुपयत्नाभ्युक्तः सहस्रप्राणायामा महापातकविषयः ५ ३ चाभ
तृणाभोज्येत्यादिनोक्तं प्राणायामशतं पंचकमंत्रांताभ्यासविषयं समुच्चितविषयं वा एतन्म
नुना एतत्सोमसलिलस्नानो विकीर्णब्रपनोदने अवेक्ष्यं चेज्जपेद्ध्रुपकिंचिदमितोति
चेत्पूर्वपावमान्यहमर्थीतराविश्वेषुकालेष्ववतेहालोकृत्वा पूर्णेत्यस्याऋचो यत्किंचि
दमित्यस्याश्चजपउक्तः सोऽप्यभ्यासविषयः ६ ओंकाराभिहुतेसोमसलिलपावने
पिबेत् कृत्वा तु रेतोविण्मूत्रप्राशनं तु द्विजोत्तमः ७ निशायां वा दिवा वापि यदज्ञा
नकृतं भवेत् त्रैकाल्यसंध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति ८ उपपातकसामान्यप्रा
प्तस्य प्राणायामशतस्यापवादमाह द्विजे रेतोविण्मूत्रप्राशने कृत्वा सोमलतावृत
ओंकाराभिमंत्रितेषु द्विसप्तधनेपिबेत् एतच्चाकामकारविषयं कामतः सुमंतुः रे
रेतोमूत्रप्राशने कृत्वा लशुनपलांडुगृंजनकुंभीकादीनामन्येषां चाभक्ष्याणाम
त्प्राणे कृत्वा हेमसत्रामकृच्छ्रं पैष्ट्रगालादिमांसभक्षणे कृत्वा तत् :केकेवामात्रमिष्टकेमेव

मि॰ व॰
त्न॰
२०२

र्णानां दृतिपातकादिषु चतुर्थांशह्रासकल्पनाकल्प्या चशब्दोऽघमर्षणादिसमुच्च
यार्थः । यथाह वसिष्ठः सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परं येषां जपैश्च होमैश्च
पूयन्ते नात्र संशयः । अघमर्षणं देवकृतं शुद्धवत्यस्तरत्समाः कूष्माण्ड्यः पावमान्यस्दु
र्गासावित्र्यश्चैव च । अभीषंगाः पदस्तोमाः सामानि व्याहृतीस्तथा भारुण्डानि च
सामानि गायत्रं रैवतं तथा पुरुषव्रतं च भासं च तथा देवव्रतानि च । अब्लिंगा बार्हस्प
त्यं च वाक्सूक्तं मध्वृचस्तथा शतरुद्रियाथर्वशिरस्त्रिसुपर्णं महाव्रतं गोसूक्तं चाश्व
सूक्तं चेन्द्रशुद्धे च सामनी त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरं च सामयज्ञे व्रतं वामदेव्यं बृहच्च
एतानि गीतानि पुनन्ति जन्तून् जातिस्मरत्वं लभते यदीच्छेदिति । पञ्चपञ्चसंकीर्ण
मात्मानं मन्यते द्विजः । तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या वाचनं तथा ॥ १ ॥ किं च पञ्चपञ्च
सूत्र्यधादौ तज्जन्यकल्मषजाते नात्मानं संकीर्णमभिमन्यते द्विजो मन्यते तत्र तत्र गा
यत्र्यादिभिस्तिलैर्होमः कार्यः तत्र महापातकेषु लक्षसंख्यया होमः कार्यः गायत्र्या
लक्षहोमेन मुच्यन्ते सर्वपातकैरिति यमस्मरणात् उपपातकादिषु पादपादह्रा

11

मि
प
२०२

एप स्तेनावाचे श्रपथे मनोपसृ: श्रपथैरन्यादितत्रैव पठ्यते तयोर्जप: सकलमहापात
कादिहर: तथा गायत्र्याश्च महामेपातकेषु लक्षं उपतिपातकानुपातकयोर्दशस
हस्रं उपपातकेषु सहस्रं प्रकीर्णकेषु शतमित्येवं विशेषेणो जप: सर्वपापहर: त
था च गायत्री माधिकृत्य श्लोका: श्रीविनायक: शतं जप्ता तु सा देवी सर्वपापप्रणाशि
नी सहस्रं जप्ता च तथा पातकेभ्य: प्रमोचनी दशसाहस्रजप्येन सर्वकिल्बिषनाशि
नी लक्षं जप्ता तु सा देवी महापातकनाशनी सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो ब्रह्महा गुरुतल्पग:
सुरापश्च विशुद्ध्यन्ति लक्षजप्यान्न संशय इति पत्तुषट्त्रिंशन्मतेऽभिहिते गायत्र्या लक्ष
पञ्चकोटिब्रह्महत्याव्यपोहति ललाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानात्प्रमुच्यते पुनाति हेम
हर्तारं गायत्र्या लक्षसप्तभि: गायत्र्या लक्षषष्ट्या तु मुच्यते गुरुतल्पग इति तद्रुक्तत्वाम
कामविषय तथा रुद्रैकादशिनीं एकादशानां रुद्रानुवाकानां समाहारो रुद्रैका
दशिनी सा च विशेषेणाजप्ता सर्वपापहरा एकादशगुणान्वा पिरुद्रानावर्त्य धर्म
वित् महद्भ्य: स पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशय इति महापातकेष्वेकादशगुणा होमादि

मि॰ द॰
न॰
२०३

नीत्येवमाहिंतनत्सर्वे विप्राविरहितं एतंकामाकामसमुक्तं दभ्यासविषयतयाव्यवस्थाप
नीयं १॰ विप्राभ्यासरतेनैतानि महापातकानिपापरे जयमपोतीह पापानि महापातक
जान्यपि ॥ किंच वेदस्याभ्यासोनुदर्ववित्रागोऽन्यसनेजपः तद्दानंचैवशिक्तोभ्योवे
दाभ्यासोहि पंचधा न्यग्निकर्मवेदाभ्यासेनिरतंत्वत्रमापकंपंचमहापत्रांड़ुष्ठाने।
निरतं महापातकजान्यपिपापानिनस्पृशंतीति किमुतनप्रकीर्णजानिवा अन्यत्स
जान्युपपातकानि चेत्यत्रतात्पर्यमपिशब्दाल्लभ्यते एतच्चाकामकारविषयं अत
एववसिष्ठेन यज्ञकार्येशालेसायंमुक्तेनवेदस्याध्याययते सर्वेनत्तस्यवेदाग्निर्दहत्यग्नि

22

रिवेंधनमिति प्रकीर्णकामिप्रायेणाभिधायाभिहितं नवेदबलमाश्रित्यद्विजः पा
पकर्मभवेत् अज्ञानाच्चप्रमादाच्च दह्यते कर्मनेतरदिति ॥ वायुभक्ष्यदिवानि
शेरात्रीं नीत्वाप्सुसूर्यदृक् जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुद्धोब्रह्मवधादृते ॥ किंच सोप २०३
वासोवासरमनुपविश्यप्रागुदक्पाणिसलिलेवसन्त्रिंशन्नीत्वादित्योदयादनेतरे
प्राणिभ्युदितेने अष्टसाविञ्याः सहस्रं जपित्वा ब्रह्मवधव्यतिरिक्तंसकलमहापातका

सः कल्पनीयः तथा तिलैर्वा चार्चनं दानं च कार्यं तथा च ब्रह्माधिकारे वसिष्ठः
वैशाख्यां पौर्णमास्यां च ब्राह्मणान्सप्त पंच वा क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः कृष्णैर्वाचयेदथ
वा तेन वै प्रीयतां धर्मराजेति यद्वा मनसि वर्तते यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव न
श्यतीति तथा नियतकालमपि दानं तेनैवोक्तं कृष्णाजिने तिलान्कृत्वा हिरण्य
मधुसर्पिषी ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतमिति तथा व्यासेनाप्युक्तं तिल
धेनुं च यो दद्यात्संयतात्मा द्विजन्मने ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशय इति
एवमादिदानजातं गृहस्थकर्तृकं नमविदुषीस्त्रीशूद्रयोश्च वेदितव्यं यत्तु पद्मेनोक्तं
तिलान्ददाति यः प्रातस्तिलान्स्पृशति खादति च तिलैः स्नाति तिलान्जुहोति सर्वं तरति
दुष्कृतं तथा च हेमाद्रौ मात्स्ये मासमयनं दर्पणं तथैव च अमावास्यां पौर्णमासीम
अमोद्वादश्यामेव संवत्सरमभुञ्जानः सततं विजितेन्द्रियः मुच्यते पातकैः सर्वैः स्व
र्गलोकं च गच्छतीति पद्मपुराणेपि वीरमध्यो शेषपर्यंके त्वाषाढ्यां संविशेद्धरिः
निद्रां त्यजति कार्तिक्यां तयोः संपूजयेद्धरिं ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेव व्यपोह

मि॰ द्वा॰
त॰
२०४

यागे वा क्रोधात्प्रमादतः। विनियम्य व्रतं व्रातं तपभेदेन बुभुक्षितेन कौहलमितिसंदे
पाल्लनृणां वक्तुं नेष्यते ना १ नवनीतं च समकलप्रकाशरहस्य व्रतानां गम्यतान्यमीनां हे
ब्रह्मचर्यसंकल्पं हिमसंयमः उपस्थनिग्रहो लिंगनिग्रहो गोवलीवर्दादिन्यायेन नि
ग्रहः शकलं नाक्रेतिलतामोषाः शमिहा पन्नमेतु नीलं ग्रहिसासत्यमक्रोधमा
र्जवं च समाचरेदिति तत्र प्रोषमुपलक्षणं न परिगणनायाः अत्र च दयाक्षान्त्यादीनां
पुरुषार्थतया प्राप्तानामपि पुनर्विधानं प्रायश्चित्तांगतार्थं किं विशेषो यथा
विवाहादिष्वप्यनृतानुज्ञानस्य प्राप्तस्य वचनस्य निवृत्यर्थमनृतविधानं विशेषादिक
मपि नना दुष्टेनाग्निमिन्धनमग्निमुहिंसाविधानमित्येवमादि १४ अथ व्रतानि गोमूत्रं गो
मयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं जग्ध्वापरेह्न्युपवसेत् कृच्छ्रं सांतपनं चरन् २ नवसांत
पनानां व्रतं नारदाह पृथक् गाहाशनं रपत्वा गेनमशादीनि गव्यानि पंच द्रव्याणि
कुशोदकसहितानि समस्य पीत्वा परेह्न्युपवसेदिति द्वैरात्रिकः सांतपनः कृच्छ्रः सांता
पनेत्यात्ररस्मोक्तेऽष्टागविधानादवगम्यते कृच्छ्रशतं चान्वर्थसंज्ञेयं तपो हृपतेनले २०४

द्विपापज्ञानान्मुच्यते अतश्चोपपातकादिस्वल्पाभ्यासे नैषदोषः समुच्चयेवावेदितव्यो
विषमविषयसमीकरणस्यान्याय्यत्वात् अत एव बृहद्वसिष्ठेन महापातकोपपात
कयोः कालविशेषेण ज्ञानविशेषश्चोक्तः यथाहि यद्वानोभ्रस्तिमेजलिंवा अथवामा
णस्थूलेनाभिमेत्रयेन एवोस्मिधान्यराजस्तेवारुणोऽभ्यक्षस्यफलः निर्णोदः सर्वपापा
नांपावेत्रसांशिभिः स्मृतः तुत्येनेनहूतेनएवाम्मधूयवाः पवित्रमस्मतेयवाः सर्वंपुनतमे
घायंवाक्षुनः कायसम्भवंमित्यनेनचसुग्धिकार्यनक्तदीनतनोक्षतवलितथा नाशे
नलिमंतोनातिथ्यंनचोच्छिष्टंपरित्यजेत् येदेवामनोजातामनोयुजः सुदक्षादक्षः
पितरस्तेनपांतुतेनोवेदनोनोनमस्तेभ्यः स्वाहेत्यात्मनिजुहुयाद्विरात्रमेधाभिर्हु
येपापवृत्पापविरात्रमस्मन्नात्रेत्रसहत्यादिषु द्वादशरात्रंपतितोत्पन्नात्र्यपतेतिनोदिग
वलेवतेनानान्यान्यपिस्मृतिवचनानि विवेचनीयानि १२ इति बृहस्पत्याथापाश्चित्तेएक
ब्रकरणं १६ अथ चचरेद्यात्तालनहीनेसत्यमकल्कता अहिंसास्तेयमाधर्यं दमस्तु
नियमास्मृताः स्नानमौनोपवासेज्याः स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः नियमो गुरुशुश्रू

मि॰ व्र॰
र॰
२०५

त्रिरात्रमभ्यस्य तेन तदातिसांतपनसंज्ञां लभते यत्तदेव त्र्यहाभ्यस्तं यतिसांतपनं स्मृतं।
मिति योगीश्वरस्मरणात् जाबालिना तु सप्ताहसाध्यं सांतपनमुक्तं। गोमूत्रं गोमयं क्षीरं
दधि सर्पिः कुशोदकं। एकैकं प्रत्यहं पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनं। कृच्छ्रं सांतपनं नाम सर्व
पापप्रणाशनमिति यमोपि चगुरुकल्पं कृच्छ्राणां शक्त्यपेक्षया वयोवस्थाविशेषापेक्षया त्र
त्रापि व्यवस्था बोद्धव्या २ पृथक्सांतपने तु द्रव्यैः षड्भिः सोपवासकैः सप्ताहेन तु कृच्छ्रो
यं महासांतपनः स्मृतः ४ महासांतपनाख्यं व्रतमाह सप्ताहेनोपवसितो महासांतप
नाख्यः कृच्छ्रो वेदितव्यः कथमित्यपेक्षायामुक्तं पृथगिति षड्भिर्गोमूत्रादिभिरेकैकम
हरेत्तावाहं पीत्वा सप्तमे चोपवासेनेति यमेन पंचदशाहसंपाद्यो महासांतपनाख्योभिहितः
त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् त्र्यहं दधि त्र्यहं क्षीरं त्र्यहं सर्पिस्ततः शुचिः महासां
तपनं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनमिति जाबालिना त्वेकविंशतिरात्रनिर्वर्त्यो महासांतप
न उक्तः षण्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् त्र्यहं चोपवसेदंत्यं महासांतपनं विदुरि २०५
ति यदा तु षण्णां सांतपने द्रव्याणामेकैकं सप्ताहमुपयोगस्तदातिसांतपनं यथाह यमः

24

प्रासाधानात् गोमूत्रादीनां परिमाणं वक्ष्यति यदाऽऽहुः पूर्वैककषोष्यापरेच्छुः स
मेत्रकं संयुक्तं समं त्रकमेव पंचगव्यं पीयते न दाग्रहम्कूर्चं स्नात्वाऽऽपते यथाह पराशरः
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं निर्दिष्टं पंचगव्यं च पवित्रं कायशोधनं गो
मूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चापि गोमयं पयः कांचनवर्णाया नीलायाश्च तथा दधि
घृतं च कृष्णवर्णायाः सर्वं कापिलमेव वा अलाभे सर्ववर्णानां पंचगव्येष्वयं विधिः
गोमूत्रं माषकास्त्वष्टौ गोमयस्य च षोडश क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्तिताः
गोमूत्रवद्घृतस्योक्तं स्तदर्द्धं तु कुशोदकं पंचगव्यस्य चाहुतं होमयेदग्निसंनिधौ सप्तप
त्रास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुकत्विषः एतैरुद्धृत्य होतव्यं पंचगव्यं यथाविधि इरावती
इदं विष्णुर्मानस्तोके च त्र्याहृतीः एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद्द्विजः प्रणवेन समालो
ड्य प्रणवेनाभिमंत्र्य च प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत्तत्प्रणवेन च मध्यमेन पलाशस्य पत्र
पत्रेणाथ पिबेत् स्वर्णपात्रेणाथवा ताम्रपात्रेण ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे ति
ष्ठति मानवे ब्रह्मकूर्चो दहेत्सर्वं प्रदीप्ताग्निरिवेंधनमिति यदा तेन देवमिश्रितेन पंचगव्य

पमेपाद्योमहातप्तकृच्छ्रः एभिरेवसमस्तैः सोपवासैर्द्विरात्रैर्मेपादः सांतपनवत्तप्तकृ
च्छ्रः मनुनात्वेकरात्रत्र्यहरात्रत्रनिर्देशोभिहितः तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान्
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः इति क्षीरादिपरिमाणं पराशरेणोक्तं उष्ण
मपां पिबेत्तु त्रिपलं द्विपलं च पयः पिबेत् पलमेकं पिबेत्सर्पिस्त्रिरात्रं चोष्णमारुतमिति
त्रिरात्रस्मरणमुष्णोदकं वाष्पं पिबेदित्यर्थः एतान्शीते क्षीरादिके पीयमाने तदा
शीतकृच्छ्रः त्र्यहं शीतं पिबेत्तोयं त्र्यहं शीतं पयः पिबेत् त्र्यहं शीतं घृतं पीत्वा वायुभ
क्षो दिनत्रयमिति यमस्मरणात् एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च उपवासेन चैका
ये पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः १ पादकृच्छ्रमाह एकभक्तेन सकृद्भोजनेन न दिवैव नक्ते
नेति हय्यगृणादानात् यतेर्दिवैव एकवारमेव भोजनेनैकैक महोरात्रमतिवाहयेत्।
दिति नक्तं दिवेति रात्रिंवदुदासः भोजनेनेत्यभोजनवदुदासः एतच्च कृच्छ्रादीनां व्रत
रूपत्वात्स्वरूपार्थं भोजनविधेः उदासेन कृच्छ्रांगत्वं भोजने विधीयते तथाचापस्तंबः
अहमनक्ताशी स्यात् दिवाशी च अहं अहमयाचितव्रत इति अत्र चानक्ताशीत्यनेन व्रतविधि २९

एतान्येव तथा पेयान्येकैकं त्र्यहं त्र्यहं प्रतिमांतयनेनामस्थ्रुपाकान्तृपिशोध्ययेदिति
शंखवाद: ५ पर्णोदुंबरराजीवबिल्वपत्रकुशोदकैः प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र
उदाहृतः ५ पर्णकृच्छ्रविधानमाह पलाशोदुंबरारविंदश्रीवृक्षपत्रमेकैकेन
क्वथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत् कुशोदकं चैकस्मिन्निति पंचाहसाध्यः पर्णकृच्छ्रः यदा तु प
र्णादीनामेकीकृत्य तानि क्वाथयित्वा ग्राने पीयते तदा पर्णकूर्चः यथाह यमः एतान्येव
समस्तानि त्रिरात्रोपोषितो शुचिः क्वाथयित्वा पिबेदद्भिः पर्णकूर्चोभिधीयत इति वा
रात्रु बिल्वादिफलादीनि प्रत्येकं क्वथितानि मासं पीयंते तदा फलकृच्छ्रादि व्यपदेशं
लभते यथाह मार्कंडेयः फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः श्रीकृच्छ्रः श्रीफ
लैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतं पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः
पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन चेति ५ तप्तक्षीरघृता
म्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् एकरात्रोपवाससहितं तप्तकृच्छ्र उदाहृतः तप्तकृच्छ्रव्रतमाह उ
ष्यमपि रुद्रकाद्वान्तानामेकैकं त्र्यहं दिवसत्रयं पापापहं कृच्छ्रं पावमानं दिवसमेकं वस्त्रं चतुःष

मि॰ त॰
त॰
२०७

26

ज्यचतुरः पादकृच्छ्राङ्गिनाचरेणेतुतूपेणसावस्थाकृता अहं निरूपातेपादः पादस्यायो
दिनेअहं सायंअहं तथापादः पादः प्रातस्तथा अहं प्रातः पादचेरकृच्छ्रः सायं वैश्य
स्यदापयेत् अयाचितेनतुराजन्यो विप्रावैश्यास्यणेमनतामेति पदानयाचितोपवासान्
कअहंइयान्नुष्ठानेनतदर्द्धकृच्छ्रः सायंप्रातरिक्ताः परअहंत्रयानुष्ठानेनपादोनामि
तिविज्ञेय सायंप्रातर्विनाईसमानमादोनेनकृ वर्जितामितितेनैवोक्तनान् अर्द्धकृच्छ्र
स्यत्रकारान्तरमपिनैवदर्शितं सायंप्रातस्तथैकैके दिनद्वयमयाचिते दिनद्वयंच
नाश्नीयात्कृच्छ्राईनद्विधीयतइति ७ यथाकरोविद्विगुणः प्राजापत्योयमुच्यते श
ज्ञापत्यकृच्छ्रमाह सपेमेवपादकृच्छ्रोपयाकरोचिद्द्विकालेनवर्द्धावृत्या सख्यानवि
वृद्धावा तत्राप्यानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वानपावदल्पमाणजपादिफलं न दृहिते
वात्रिरभ्यस्तः प्राजापत्यइत्यभिधीयते तत्रटहकालेनवर्द्धावृत्तिपदोवसिष्ठेनदर्शितः
अहः सायंप्रातरहन्नैकमयाचितं अहः पराकेनैकमेवचत्वरहोपरे अणुग्रहार्थे
विप्राणांमनुरीमेभ्यर्नाचरः वालवृद्धातुरेष्वेवशिशुकृच्छ्रमुवाचेहतिप्रातिलोम्येन

२०७

तेनिवृत्यपेनपत्प्रथर्थेत्दासेनदिवाभोजननियमंदर्शयति गौतमेनापीदमेवस्पष्टीकृ
तं ह्यविष्याणुप्रातराशवादमुक्तातिसोराजेनोऽपायादित्येवेनक्तभोजनविधावपि
नविशतेयाचितेयस्मिन्भोजनेनतद्याचितेनेन कालविशेषानुपादानात्दिवारा
त्रौवासकृदित्येवतेषानुपपन्नाह क्षणेदिनीयभोजनेनतदनुपपन्नेः यद्याचितमितिन
केवलपरकीयानुपादनेनप्रतिषेधोपितुस्वीयमपिपरिचारकभार्यादिभ्योनयाचित
व्यंशेषणमध्येषणयोः साधारणत्वात् याचितयोः अतःस्वगृहेपिस्वस्यभार्यादेयाःनाज्ञा
ज्ञाएवयदिभोजनमुपहरेतिनतर्हिभोक्तव्यनान्यथाग्रस्तेनेवाभिप्रायेणोक्तंगौतमेन
अप्रयापरेज्ञाहंकिंचिन्नकेचनयाचेतेति ब्रह्मचर्यासमसेव्यानियमः परामर्शेणदर्शितः
सायंप्रातर्द्वादशग्रासाः प्रातः पंचदशस्मृताः चतुर्विंशतिरयाच्यास्त्वपरेनिरशनात्व
परेति आपस्तंबेनतन्यथोक्तं सायंद्वाविंशतिग्रासाः प्रातः षड्विंशतिःस्मृताः चतु
र्विंशतिरयाच्यास्तुपरेनिरशनात्मृयः ऽजेन्द्रदृष्टममाणमस्तुयेयावास्यविशेषानुके
इति यनयोरुयकल्पयोः प्रकृत्यपेक्षोविकल्पः आपस्तंबेनतुप्राजापत्यचतुर्थ्यांविम

मि॰-त॰
रु॰
२०८

पतयेमहतेदेवायत्र्यंबकायैकचरायैकचराधिपतयेहरायशर्वायेशानायोग्रायवज्रि
वायवज्रिणेघृणिनेकपर्दिनेनमः सूर्यायादित्यायनमः नीलग्रीवायशितिकंठाय
नमः कृष्णायपिंगलायनमः ज्येष्ठायश्रेष्ठायवृद्धायेंद्रायहरिकेशायोर्ध्वरेतसेनमः
सत्यायपावकायपावकवर्णायकामायकामरूपिणेनमः दीप्तायदीप्तरूपिणे
नमः तीक्ष्णायतीक्ष्णरूपिणेनमः सौम्यायपुरुषायमहापुरुषायमध्यमपुरुषा
योत्तमपुरुषायब्रह्मचारिणेनमः चंद्रललाटायकृत्तिवाससेनमः इत्येतद्देवादिभ्यो
दत्त्वानेनपत्रायपक्वाज्याद्वतयोह्रदृष्टाग्नौनेचरेभ्यायपितृभ्योदेवताभ्योजुहुया
त्अग्नयेस्वाहासोमायस्वाहाअग्नीषोमाभ्यामिंद्राग्निभ्यामिंद्रायविश्वेभ्योदेवे
भ्यःप्रजापतयेब्रह्मणेअग्नयेस्विष्टकृतेइतिएतेब्राह्मणभोजनमिति तत्रतिष्ठेद्रु
निरात्रावासीनस्तिष्ठेत्कामंरात्र्यामर्थः पक्वमहतोप्येनमः तिष्ठेत्केनेवहकेळुण २०८
सुखोपविष्टेत्वेवंकामयतेसावहेनिकमीतिकद्रुकालेभुतिष्ठेद्रात्रावासीनपवे
शेरवपाथाजपमामजपानमोहमापेत्यादिभिस्तर्पणंप्रादित्योपस्थानादिकंचर

तस्मान्न विहृद्विपत्तस्तु मन्त्रनादर्शितः आहे शान्तस्त्राहे सायेऽहमघादयाविते
अहं परे च नाश्रीयात्स्वाजापत्यो यमश्चान्त इति शान्तिलोमपाहृतिस्त वशिष्ठेन दर्शिताः
शान्तिलोमचरेत्तत्फलं : कृच्छ्रचान्द्रायणेऽनन्तरमिति जपादिरहितं पत्तस्तु सोऽपूर्ज्ञादिवि
षयेभिग्रस्मादर्शितः तस्मात्कृच्छ्रे समासाद्य सद्योध मे यथेप्सिते प्रायश्चित्तं प्रदानं वीज
पहोमं विवर्जितं इति जपादिफलं पत्तस्तु पारिशेषिको ग्यन्त याचनैर्वा तेन कविषयः
स च गौतमादिभिर्दर्शितः श्रयानं कृच्छ्रान्द्वा व्यासेसामोहृ विष्णान्सातराशान् भ
क्षाति स्वार राज्ञी नाश्रीयादथापरं आह नक्तं भंजीत तथापरं आह न कञ्चन याचेत्ता
थापरं आह स्नुपवसेद्विशिष्टेदहानि राज्ञावासीनस्त्वि प्रकामः सत्यं वदेद् नार्यैर्न संभाषेत रौ
रव्यैर्याध्याजयैर्नित्य त्रिषवणा स्त्रैसवनमुदकोपस्पर्शनमापो हि ष्ठेति तिसृभिः पवित्र
वतीभिर्जयीत हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकः इत्यष्टाभिरष्टाटकं तर्पणं नमो हमा
य मोहमाय मंहमाय धुन्वते तापसाय पुनर्वसवे नमः मौञ्ज्याय मौर्व्याय वसुविदाय
सर्वविदाय नमः पराय सुपराय महापाराय पारायदाय पारयिष्णवे नमः रुद्राय पशु

मि· प्रा·
रु·
२·५

तेनेव कृच्छ्रातिकृच्छ्रः मतो यवृत्तस्तृतीयः ॥ महाकृच्छ्रातिकृच्छ्रं तु नियमनस्य सवशाकयेनपान
योर्यवक्षा ज्यतूत्पर्यायमहकिग्नाकः ॥ ८ सौम्यकृच्छ्रमाह ॥ पिण्याकमित्याचामोदकत
क्रसक्तूनां पञ्चानामेकैकं प्रतिदिवसमुपभुञ्जीत षष्ठेह्नि उपवसेदेष सौम्याख्यः कृ
च्छ्रोभिधीयते तु यत्परिमाणं तु प्राणयात्रानिर्वहणमात्रमपरिगन्तव्यं जाबालेनाव
चनं त्र्यहव्यापी सौम्यकृच्छ्र उक्तः ॥ पिण्याकसक्तुवल्कलैश्चतुर्थं ह्यभोजनं वासो वद
ति ॥ एतद्धि सौम्योयं कृच्छ्र उच्यत इति ॥ ४ तुलापुरुषाख्यं कृच्छ्रमाह ॥ एषामित्यादि ॥ पिण्याका
दीनामेकैकस्य त्रिरात्राभ्यासेन पञ्चदशाहव्यापी तुलापुरुषाख्यः कृच्छ्रो वेदि
तव्यः ॥ अत्र पञ्चदशाहिकत्वविधानादुपवासस्यानिवृत्तिः ॥ यमेन त्वेकविंशतिरात्रिक
स्तुलापुरुष उक्तः ॥ आचाममथपिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् त्र्यहं त्र्यहं प्रयुञ्जानो वा
युभक्षस्त्र्यहं द्वयम् एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते इति ॥ अत्र हारीतादयस्तोत्ति-
कान्तेव्यात्तं यथागौरवमपात्रलिख्यते ॥ १० तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसं २०५
मितान् एकैकं ह्रासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ॥ ११ चान्द्रायणमाह चान्द्रायणाख्य

78

ग्र पर्णादिकेचयोगीश्वरायद्युक्तं त्रिष्कामः कृ वीन ग्रतश्च योगीश्वरायकृतं ग्रा
पत्यकृच्छ्रपस्यानेगौतमेनापमनेकेतिकृतं व्यतासहितेदृष्टव्यो एवमन्यान्यपि स्मृत्यन्त
रोक्तानि विशेषणान्यन्वेषणीयानि अतिकृच्छ्रमाह एतदेवमेकैकं भक्तादिप्राजापत्य
धर्मेण कृतोऽतिकृच्छ्रः स्यात् इयांस्तु विशेषः प्राजापत्ये एगमात्रमन्नं भुज्यते तन्नैव
तु विशत्यादिग्रासमात्रं अत्र च पाण्योभोजनात्तु वा देव पाणिपूरणं विधानादेवप्राहेति
देशग्रामं तु उपवासस्त्रीतिपत्तत्र एव ग्रासाणि पादयुगे व्यवस्थाप्य वेदेवदृष्टव्या एतन्मनुना
कृ एकैकं ग्रासमश्नीयात्त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन्द्विज
इति तत्र पाणिपूरणं हि शिष्टाद्रल्पमान्नतः कृच्छ्र विषयं २ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेक
विंशति द्वादशाहोपवासेन पाराकः परिकीर्तितः ३ पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तू
नां प्रतिवासरं एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योपदिश्यते ४ एषां त्रिरात्रमभ्यासादेके
कस्य यथाक्रमं तुलापुरुषः स्मृतः पञ्चदशाहिकः ५ कृच्छ्रातिकृच्छ्रमाह एकवि
शतिरात्रं पयसा वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रः व्यवहृतो गौतमेन तु द्वादशरात्रमुदकेनैव

मि॰ त॰
टी॰
२१०

29

इति पद्येकमेव ग्रासमश्नीयात् ततएकापचये भोजनेन यत् शेषं निवर्तमाने पौर्ण-
मास्यां पञ्चदश ग्रासाः समश्नीयादिति फलितं वर्यपिपीलिकामध्यता तथा च वसिष्ठः मा-
मस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्दश ग्रासापचये भोजी समन्यत् शेषं समापयेत्
तथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासमेकं भुञ्जीत चापरं ग्रासोपचये भोजी समन्यत् शेषं समापयेदि-
ति यद्वा नैकस्मिन्नपि तिथिवृद्धिह्रासवशात्षोडश दिनानि भवेति चतुर्दशवान
द्वा ग्रासानामपि वृद्धिह्रासौ भवेतितद्यो तिथिवृद्ध्याधिकं ग्रासं रद्यादिति नियमात् गौतमे
नाप्यत्र विशेषो दर्शितः ग्रासानां संख्यायनं तस्यौको विधिः कृच्छ्रेवपनं व्रतं चरेत्
श्वोभूते पौर्णमास्यां समुपवसेत् ग्रास्या प्रसन्ने यथा मिनवोवानव इति चेताभिस्तर्पणं
माज्यहोमो हविषश्चानुमन्त्रणम् उपस्थानं चन्द्रमसः यद्देवा देवहेडनमिति चतसृभिरा-
ज्यं जुहुयात् देवकृतस्येति चान्ते समिद्भिः ॐ भूः ॐ भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यं यशः श्रीः ऊर्क्
इडौजः तेजः पुरुषः धर्मः शिव इत्येतैर्ग्रासानुमन्त्रणं प्रतिमन्त्रं मनसा नमः स्वाहेति
वा सर्वान् एतैरेव ग्रासान् भुञ्जीत ग्रासप्रमाणमास्याविकारेण चरुभैक्ष्यसक्तुकणयाव २१०

कमेकं वर्द्धयन् मासं पूर्णे त्रपरिमितान् पिण्डान् शुक्ले ग्रासं एकं पञ्चमासे पदे तिथिवृद्ध्या चरेदित्यनेन
पद्यार्द्धेन पञ्चदशमिति तिथिवृद्ध्या चेद् शुक्ले कलानामेकैकशो वृद्धिर्ह्रासे तमिस्रायां पिण्डानपि इति
पञ्चैकोनद्वितीयायां ह्रासयेत् एवमेकैकशो वर्द्धयेत् भक्षयेत् ग्रासान् पौर्णमास्यां ततः पञ्च
दशपञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वा ततः कृष्णपक्षे चतुर्दश ग्रासान् प्रतिपदि द्वितीयायां त्रयोदश
एवमेकैकशो ग्रासान् ह्रासयन् अमावास्यायां ग्रासमेकं चतुर्दश्यां ततश्चतुर्दश्यामेकं ग्रासमश्न
त्रिंशद्दिनं यवमध्यं तथा चन्द्रमसः पक्षे पक्षे ह्रसेत् पिण्डान् शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत
इन्दुक्षये न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिरिति चान्द्रायणमिदं यच्च परं यस्मिन्
मासि ह्रासवृद्धिभ्यां ते चान्द्रायणमिति याज्ञवल्क्यः एवमेतान् पाप्मनो मध्ये
यवमध्यमिति कथ्यते यत्र वृद्धिपर्यन्ते प्रतिपदि कृष्णपक्षे ग्रासान्
एकैकं ह्रासयेत् पिपीलिका तनुमध्ये ह्रासे भवतीति पिपीलिकामध्यमिति
कथ्यते तथाहि पूर्वोक्तक्रमेण कृष्णपक्षे प्रतिपदि चतुर्दश ग्रासान् भुक्त्वा एकैकं ग्रासं ह्रासयन्
येन चतुर्दशो ग्रासान् भुक्त्वा ततश्चतुर्दश्यामेकं ग्रासमश्नीयादमावास्यायामुपोष्य शुक्ले

मि. त.
त:
२११

पिंडानां चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं मासेन भुंजीत यथाकथंचित्‌ तिथिदिने मध्याह्ने ऽष्टौ
ग्रासास्त्वष्टौ नक्ते द्विवा चत्वारश्चत्वारो वा ऽथैकस्मिंश्चतुरो ऽपरस्मिन्‌ द्वादशेत्येक
रात्रमुपोष्य परस्मिन्‌ षोडशेत्यादिप्रकारेण न्यूनाधिकभावेन पिंडान्‌ भुंजीत न तु सर्वा
न्‌ ग्रासान्‌ एकस्मिन्‌ दिवसे इत्येतच्चांद्रायणं यतस्तत्र यथासंभवान्नियमः किंच यव
पिंडानां त्रिंशदधिकं शतद्वयमेवेव मनुनाप्येतत्प्रकाराद्दर्शिताः अष्टावष्टौ समश्नीया
त्पिंडान्मध्यंदिने स्थिते नियमेन हविष्यस्य यतिचांद्रायणं चरन्‌ चतुरः प्रातरश्नीया
त्पिंडान्विप्रः समाहितः चतुरोस्तमिते सूर्ये शिशुचांद्रायणं चरन्‌ यथाकथंचि
त्पिंडानां तिस्रो ऽशीतीः समाहितः मासेनाश्नन्हविष्यस्य चंद्रस्यैति सलोकताम्‌ इ
ति तथा चत्वारिंशच्छतद्वयमन्नेन संख्या ग्रासमेव पायसमाय्येश्यहार्यं मयरश्यहणं य
थाह यमः श्रीं ह्रीं पिंडान्समश्नीयात्त्रियतात्मा दृढव्रतः हविष्यान्नस्य वै मासमृषि
चांद्रायणं स्मृतमिति एषु च यतिचांद्रायणप्रभृतिषु नचेद्दगत्यनुसरणमपेक्षित
मतोऽष्टिपिंडाहिनात्मको मासः तेन च मासेन नैरंतर्येण चांद्रायणमनुष्ठानं यदिकथ

२०

त.

२११

कणाकपिण्याकदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानि पौर्णमास्यां पं
चदशग्रासान्भुक्त्वैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात् अमावास्यायामुपोष्यैकोप
चयेन पूर्वपक्षे विपरीतमेतेषां पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणं मासः अत्र ग्रासस्यामलकस्याधिकारेण
यदुक्तं तद्बलाभिप्रायेण तेषां शिशुत्वादुपरिमितं पंचदशग्रासभोजनाशक्तेः स्त्रीशूद्र
द्रव्यहार्विष्यशिशुत्वेऽप्रपरिमितं तु पूर्वं ग्रहस्थादिना संपादनीयं तथा कुक्कुटाण्डा
मलकादीनि तु ग्रासपरिमाणानि स्थूलरोगकानि शास्त्रविषयाणि शिशुत्वप्राय
परिमाणं लघुत्वात्तेषां पञ्चत्ररवश्रुतिः ऽस्ता पौर्णमास्यामुपवसेदिति चतुर्दश्यामुपवा
सम अभिधाय पौर्णमास्यां पंचदशग्रासान्भुक्त्वा दिनादिविशदहरात्मकं तु चान्द्रा
यणं स्यात् न तत्रत्वान्तरकृत्स्नार्थं न मासवैदिके योगीशूरादिवचनानुरोधेन त्रिंश
दहरात्मकं न स्यात् उदर्शिनत्वात् यद्येतत्सावैदिके स्यात्तदानेरनेर्यणस्य व्यत्ययः चान्द्रा
यणानुष्ठानानुपपत्तिः स्यात् चतुर्दशग्रस्यानुवर्तनानुपपत्तेश्च यथाकथंचित्तिथ्यन्तरा
वृत्तौ विघ्नेन दृष्ट मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमध्यापरे १२ चान्द्रायणं तत्र माह

सि॰ व्र॰
टी॰
२८

रितिदर्शितत्वादित्यलं प्रपंचेन प्रकृतमनुसरामः धर्मार्थमिति यः परत्राभ्युद
यकामो धर्मार्थं कामनियोगनिष्कामत्वर्थं मेतद्व्रतोद्यापनमनुतिष्ठति तेन च नः प्रा
पस्त्वितार्थमेसा चेद्र सालोक्यं स्वर्गविशेषं प्रतिपनद्वेमवत्सरावृत्त्याभिप्रायेणाप
कमात्मा विपापो विपाप्मा सर्वमेनो हन्ति हित्वा परमात्मप्राप्तवीटशापरानात्मा
नैवैकविंशपंक्ति च प्रजाति संवत्सरेवाथचेद्रमसः सलोकतामाप्नोतीतिगोन
मस्सरणात् स्रो कृष्ण क्रतुर्द्व मेकामस्तु महतीं श्रियमाप्नुयात् यथागरुडफले
प्राप्नोति समाहितः किंच यः परत्राभ्युदयकामः प्राजापत्यादि कृच्छ्राण्यनुतिष्ठ
ति समहतीं राज्यादिलक्ष्मीं श्रियं विस्मृतिमनुभवति यथागरुडकेतनोराजस्
याटोनोकर्तानन्यालेखाराज्यादिलक्ष्मीं महत्फलेलभेततथायमपिसमाहि
तः सकलोगकलायमविकलमनुतिष्ठति फलमहिमप्रकाशनार्थं नहृष्टान्तको
र्तनेसमुमाहितत्वस्यनेनाविकलशान्त्यानुष्ठानं वदन्नकाम्यकर्मत यागवैकल्येफ
लासिद्धिर्योतयतिअनेनाश्रापापस्विनेश्वियावत्सेमवोगानुष्ठानमंगीकरणी २८

मर्थो धान्यसमृद्धस्य सकृच्छ्रादिव्रतानि द्विजाग्र्यभोजनदानेन संपादयेत् तथा
हि स्वस्थेनतरं कृच्छ्रे पंचातिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहस्त्रिंशद्वेदन्तीये चनारिंशच्च त
थे त्रिगुणगुणितानि विंशतिः सान्तपनाके कृच्छ्रे सान्तपनाख्ये भवति षडधिका विंश
तिः सैव हीना द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात् पराके श्वेलाभोजनो द्विजसंख्यानीति अह
रहरिति सर्वत्र संबध्नीयः तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रे अत्र च प्राजापत्यादिव्रतकलेन
पादिव्रते द्विजानां षोडशभोजने भवति एतच्चतुर्विंशतिमते अभिहिते विप्रा द्वादश वा
भोज्याः पादकृच्छ्रे त्रिस्त्रश्चैव च अन्यावापावनी काचित्समा ज्याक्रमेनीषिणः इति
प्राजापत्यस्थाने द्वादशब्राह्मणभोजनमुक्तं न त्रिंशत् विषये एतच्चान्द्रायणस्थापितं वै
व प्रत्याम्नातमुक्तं चान्द्रायणं स्मृत्यारोहेः पंचैव त्रिस्त्रश्चैव च मित्रविदा यस्तु
व कृच्छ्रे मासत्रयं तथा नित्यनैमित्तिकानां च काम्यानां चैव कर्मणां इष्टीनां पशु
बन्धानामभावे चरवः स्मृताः इति तद्यपि चान्द्रायणशक्तस्य एतत्कृच्छ्रे मासत्रयं त
थातिकृच्छ्राष्टके प्रत्याम्नानं तद्यपि जनचरुसर्वविषये चान्द्रायणं त्रिभिः कृच्छ्रैः ॥

22

मि-व्या-
प्र:
२१५

प्रकाशः प्रतिपदं दिशः तानविल्यानयोगीश्वरभाषितानिमानधर्मान्स्वधयं:
श्रुत्वा ग्रहणीत्कुलेलोचनामतेमहिमावृत्रुणशालिनमचिनोपशांतिविभवाभि न
ष्टमभिधास्यमानुमेरिववामः इत्यमस्तवैः श्लोकैः सामस्तवः प्रस्तवेपानेकथा
प्रार्थयेनेस्म अपरामपि प्रार्थनामाह स्वस्तिरस्त्वधर्मशास्त्रप्रतिपदं वेद्यं वयोदितं ल
ग्नायाशुमेयफलमवेदितिप्रावर्णविध्यार्थवादः नेदंतदस्मत्प्रार्थितमस्त्रसार्थक
मत्रभवतीतिभवाननुमन्यतां एतद्दृषिभिर्भाषितं श्रुत्वा योगीन्द्रोपिसत्वनिमित
धर्मशास्त्रधारणाद्फलप्रार्थनोन्मीलितमुखपंकजः स्वयमेवप्रहणेन्म
स्कृत्य प्रणम्य भवत्प्रार्थितं सकलमित्यं भवतित्येवंकेलभगवानुवाच ७
इति श्रीभारद्वाजगोत्रपद्मनाभमहोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्रा
जकविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य कृतौ ऋजुमिताक्षरायां व्याख्यायां याज्ञवल्क्य २१५
धर्मशास्त्रस्य प्रायश्चित्ताध्यायः ॥३॥ राम राम

यमिति हृदयं तस्मादिति अन्यान्नापापादाने कृष्णायनुष्ठानादृष्टैनानधिकारिणः फला
हृतिः कर्मण्यारंभसाध्यत्वादिति न्यायफलभ्यासिद्धिनैवेति नेदमत्र विवक्षितं इति सो
२ लपनादिकं कृष्णप्रकरणे १८ अथैतान्कृषधर्मान्याज्ञवल्क्येन भाषितान् इद
मुक्तं महात्मानो योगीन्द्रममितौजसं पठेद्धारयिष्यति धर्मशास्त्रमनिंदितः इहलो
के यशः प्राप्य ते यास्यति त्रिविष्टपं विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां धनकामो धनं तथा
आयुष्कामस्तथैवायुः श्रीकामो महतीं श्रियं श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद्यः श्राद्धे
श्रावयिष्यति पितॄणां तस्यानंतस्तृप्तिः स्यादत्र पातान्संशयः ब्राह्मणः पात्रतां प्रा
प्नुते क्षत्रियो विजयी भवेत् वैश्यस्तु धान्यधनवान् अस्य शास्त्रस्य धारणात् य इदं श्रा
वयेद्विद्वान् द्विजान्पर्वसु पर्वसु अश्वमेधफलं तस्य तद्भवाननुमन्यतां श्रीमते याज्ञ
वल्क्यापि प्रोक्तं तस्माद्गुने भाषितं एवमर्थ्य इति होवाच नमस्कृत्य स्वयंभुवे ७
प्रागुक्ता विलोक्यापसंहारव्याजेन धर्मशास्त्रधारणादेविधौ न स्यात् यद्वा
स्मार्थेनावरदानन्दपेना अतिपादयितुमाह ग्रन्थे हिवर्णाश्रमादिव्याहृतानां धर्माः षट्